

Jeszenszky Géza¹

KÍSÉRLETEK A MAGYARORSZÁGI NEMZETISÉGI KÉRDÉS RENDEZÉSÉRE, 1848-1918

Bevezető

„1848/1849, 1867/68 és 1918/19 [...] a történeti Magyarország nemzetei között szembesülés, konfrontáció és elhatárolódás szimbolikus dátumai. Az évszámok szimbolikusak, a konfliktusok azonban annál valószínűbbek voltak. Ami mindannyiukban közös, a párhuzamosan kínálkozó pozitív alternatíva, a kiegyezés, a kompromisszumos megoldás elmulasztása” – mutatott rá Szarka László 1991-es tanulmányában.² A magyar történelem úttévesztései vezettek, de legalábbis hozzájárultak a Trianoni békeszerződéshez, a közép-európai népek közé bedobott Eris almájához?

1918. október 5-én a Központi Hatalmak (Ausztria-Magyarország, Németország és Törökország) a gazdasági kimerülés és a frontokon kialakult katonai helyzet alapján fegyverszünetet és békétárgyalást indítványoztak Wilson amerikai elnöknek, annak az az év január 8-án meghirdetett 14 pontja alapján. A Bécsnek adott válasz október 18-áig váratott magára, és előfeltételként jelölte meg a nyár folyamán francia, brit és amerikai részről már önállónak elismert cseh-szlovákok és délszlávok függetlenségének elfogadását. Október utolsó napjaiban Prágában, Zágrábban és Turócszentmártonban ezt a három nép politikusai ki is kiáltották. Érthető a kérdés: a magyar kormányok 1848 tavasza, és még inkább az 1867-es kiegyezést követően a történelmi ország lakosságának több mint felét alkotó nemzetiségekkel (nemzeti kisebbségekkel) szemben folytatott más, türelmesebb, engedékenyebb politikával megelőzhető lett volna-e az ország felbomlása, ráadásul a

¹ Dr. habil. egyetemi magántanár (Corvinus Egyetem), a történettudományok kandidátusa, nyugalmazott miniszter.

² Szarka 1991, *i.m.* 1124.

trianoni békeszerződésben lefektetett rendkívül kedvezőtlen és igazságtalan határokkal?

A választ keresve abból a tényből kell kiindulni, hogy döntő mértékben az oszmán-török birodalommal szemben közel négy évszázadon át vívott védekező háborúk nyomán az ország jelentős része elnéptelenedett, és a pótlásra a 18. század folyamán betelepült német, szláv és román lakosság révén vált soknemzetiségűvé. A 19. század a „nemzeti ébredés,” a nacionalizmus kora, a nemzeti öntudatra ébredt népek (azaz vezetőik: ügyvédek, papok, írók) elsősorban nyelvi és közigazgatási jogokat, valamilyen területi autonómiát követeltek maguknak. 1790 és 1844 között a magyarországi nemességet képviselő rendi országgyűlések egy sor törvényt hoztak a magyar nyelv használatáról, 1844-ben a latin helyett a magyar lett az ország hivatalos nyelve.

„E törvények értelmében közhivatalt csak magyarul tudó egyén vállalhatott, s ügyvédi vizsgát is csak magyarul lehetett tenni, sőt még a papi tisztségek betöltését is a magyar nyelv tudásához kötötték valamennyi felekezetenél. (...) Az erdélyi országgyűlés 1847-ben hozott törvényt, amely a magyart tette Erdély hivatalos nyelvévé. A magyar és az erdélyi nyelvtörvények nem vonatkoztak a horvátokra és az erdélyi szászokra, akik elismert rendi nemzetként területi autonómiával bírtak.”³

Az ország nem-magyar népeinek hangadói tiltakoztak e nyelvtörvények ellen, míg az akár csak megyei szintű területi önállóság igényét magyar részről mindig a lakosság nyelvileg, etnikailag kevert voltára hivatkozva utasították el. Valóban, még a túlnyomó mértékben románok és szlovákok által lakott területeken is a városok lakossága túlnyomóan német vagy magyarajkú volt. A horvátok, a magyarországi és erdélyi románok és szászok, a szerbek és a szlovákok vezetői, hangadói nem fogadták el, hogy a Regnum Hungariae a magyarok országává változzon, önálló nyelvvel és kultúrával rendelkező nemzetként akartak élni a közös országban. A bécsi udvarnak alávetett és gazdaságilag elmaradott

³ Katus 1993, *i.m.* 99.

országot reformok útján modernizálni akaró magyar parlamenti ellenzék tagjai a nem-magyar nemzetiségek helyzetének a megoldását abban látták, ha megvalósítják „az egyenlő szabadság, egyenlő jog, egyenlő kötelesség nagy elvét a magyar korona területének összes keresztény lakossága számára faj, nyelv és valláskülönbségre való tekintet nélkül.”⁴

1848/49

Az új, polgári Magyarországot megalapozó 1848. áprilisi törvények a nemzetiségi kérdéssel nem foglalkoztak, viszont a nem-magyar politikusok az egyéni jogegyenlőség és szabadság mellé nemzeti létük és jogaik elismerését és törvényes biztosítását is követelték az 1848 tavaszán tartott nemzeti gyűléseiken, és az országgyűléshez, illetve a kormányhoz eljuttatott petícióikban.⁵ A magyar liberális nemesség, majd a Batthyány-kormány a kulturális és egyházi jellegű kívánságokat kész volt teljesíteni, ilyen szellemű törvénytervezetek készültek is. Kiemelkedik az a Wesselényi által kezdeményezett 1848. szeptember végi törvényjavaslat, ami elismerte a románság kollektív jogi személyiségét, biztosította a román nyelvhasználatot az iskoláztatásban, a megyei és városi fórumokon, a nemzetőrségben, és előírta, hogy a közigazgatásban „igazságos arány szerint” kell románokat alkalmazni.”⁶ A Bécsből az itáliai katonai sikerek nyomán kibontakozó ellenforradalom győzelmére számítva azonban az erdélyi szász és a román mozgalom, a román határőrezredekkel együtt, a Magyarországgal megszavazott Unió ellenében a császárhűséget választotta, onnan várva privilégiumaik megőrzését, illetve nemzeti igényeik teljesítését. Velük szemben Agyagfalván a székelyek a Puchner császári tábornok által október 18-án elrendelt katonai kormányzással szemben vállalták a honvédelmi harcot. A román „népfelkelők” által a magyarlakta városokban és falvakban elkövetett vérengzéseknek 1849 májusáig mintegy 8-9000 magyar esett áldozatul, és a sikeresen ellenálló Háromszék kivételével

⁴ Kossuth 1881, *i.m.* 143.

⁵ Kemény 1946, *i.m.* 21-29.

⁶ Miskolczi 1986, *i.m.* 1397.

az év végére egész Erdély osztrák császári katonai közigazgatás alá került.⁷ Ennek azonban 1849 első felében Bem tábornok magyar hadserege véget vetett.

Még a császári udvar nevében fellépő Jelačić támadása előtt Deák Ferenc 1848. augusztus végén törvényjavaslatot készített a horvát kérdés rendezésére. Ez a horvát nyelvi jogok biztosítása mellett a kormányban horvát minisztert, a közös ügyeket intéző pesti minisztériumokban pedig horvát államtitkárokat engedélyezett, és lemondott a Szlavóniára (Szerém, Verőce és Pozsega megyékre) vonatkozó magyar igényekről. Odáig is elment, hogy „ha ez alapon a kiegyenlítés meg nem történhetik, azon esetben az elválásra, s ennek folytán a pusztaszovítségi viszony elfogadására is rááll.”⁸

A Délvidéken az önálló Szerb Vajdaságot követelő fölkelés 1848 májusától 1849 augusztusáig tartott, váltakozó sikerrel és sok kegyetlenkedéssel. Pedig a magyar engedmények jelentősek voltak: az Országos Honvédelmi Bizottmány 1848 novemberében megígérte a szerb nyelv szabad használatát az egyházi, iskolai és községi ügyekben, elismerte a szerb görögkeleti egyház önkormányzatát, s megígérte, hogy „a szerb nemzet vajdát fog kapni”, de nem ment el a területi autonómia elfogadásáig.⁹ (Az igényelt területen a szerb népesség aránya a magyar, német és román többséggel szemben az egyharmadot sem érte el.)

1849 tavaszán-nyarán mindkét oldalon sokan belátták a nemzeti szembenállások hiábavalóságát. Kossuth Lajos, Szemere Bertalan, Eötvös József és mindenki másnál előbb és jobban Teleki László, megértette, hogy nem lehet kizárólag a polgári egyenlőségeszmény és szabadságjogok érvényesülésétől, az érdekegyeztetés elveinek gyakorlatba ültetésétől várni a nem-magyar népek azonosulását a polgári Magyarországgal. Teleki már 1848 nyarán úgy vélte, hogy a magyarokat fenyegető veszélyek elhárításához nem elegendő a fegyveres ellenállás, hanem szükséges a nemzetiségi igények kielégítése. 1849. március 7-én, majd 14-én

⁷ A nemzetiségek követeléseit, majd a sokezer áldozatot követelő fegyveres lázadások részletes ismertetésére ld. Kovács-Katus 1979, *i.m.* 152-201, 287-304.

⁸ Beér 1954, *i.m.* 681-684, Idézi Katus 1979, *i.m.* 104.

⁹ Thim 1940, *i.m.* 246-247. A Magyar Történelmi Társulat kiadásában 1930-1940 között megjelent három kötet a téma rendkívül alapos feldolgozása.

Kossuthhoz intézett levelében javasolta, hogy „*a corpus iurisból valamit áldozni (...) mentől többet adunk a nemzetiségeknek, annál kevesebbet kellend Austriának és az absolutismusnak adnunk.*” Itt vetette föl „egy jövődöbeli dunai confederatio” tervét. Ennek tagjai Magyarhon, a legszélesebb jogokat élvező nemzetiségekkel, továbbá Oláhország, Szerbia, Bulgária, Csehország, Morvaország és a helyreállítandó Lengyelország lenne, „*[a] kapocs csak a külügyek egyeztetésében állana.*”¹⁰ Az erdélyi és magyarországi román képviselőkkel, valamint a román fejedelemségekből emigrált Nicolae Bălcescuval folytatott tárgyalások eredményeként kidolgozott, s 1849. július 14-én aláírt kibékülési terv (Projet de Pacification) egyetlen hibája megkésettisége volt.¹¹

Rövid, de heves viták után, a Szegedre menekült Országgyűlés 1849. július 28-án elfogadta a „Magyarország határai közt létező minden nemzetiségek szabad kifejlődésének biztosításáról” rendelkező, törvénynek minősülő határozatot. „*A magyar birodalom területén lakó minden népiségnek nemzeti szabad fejlődése (...) biztosítottatik.*” Az „országlati ügyeket” továbbra is magyar nyelven fogják vinni, de a megyékben, a törvényhatóságokban és a községekben mindenki akár magyar, akár anyanyelvén szólhat, a jegyzőkönyv nyelvét pedig helyben fogják eldönteni. Nemzetiségi területi önkormányzatot a nemzetgyűlés ugyan nem ígért, de megfelelt az 1848 tavaszi követeléseknek, és reális feltételezés, hogy a mérsékeltebb, józan nemzetiségi vezetők, mint Bălcescu, Stefan Stratimirović, Milan Hodža, kedvezően fogadták volna – ha a szabadságharc leverése nem akadályozta volna meg véleményük kifejtését.¹² Ez volt Európa első nemzetiségi törvénye. Ugyanazon a napon az Országgyűlés egyhangúan megszavazta a szabadságharcban a magyar ügygel azonosuló zsidók emancipációját, teljes jogegyenlőségét, minthogy „*alig van népfa, mely a zsidókat hűségben és munkásságban nemzeti háborunk körül felülhaladná.*”¹³

¹⁰ Kovács-Katus 1979, i.m. 408-412.

¹¹ Uo. 412-420. Szövegét közli Kemény 1946, i.m. 35-36.

¹² Uo. 420-423.

¹³ Uo. 423. Az 1849.IX. törvény a zsidókról. Közli Balogh-Sipos 2002, i.m. 45-46.

1859-1861

Közhely, amit Pulszky Ferenc terjesztett el, hogy a szabadságharc veresége után a nemzetiségek azt kapták jutalmul, amit a magyarok büntetésül: egy központosított *Gesammtmonarchie*-t és Bach neoabszolutizmusát.

„A szabadságharc súlyos erdélyi, délvidéki nemzetiségi belháború, a horvát-magyar konfliktusok látszólag egyértelművé tették, hogy a 19. század közepétől a magyar államiség megújítása, tartós alapokra helyezése többé nem képzelhető el az ország lakosságának nagyobbik felét kitevő nemzetiségekkel – mint közösségekkel – való kiegyezés(ek) nélkül.”¹⁴

Mocsáry Lajos (1826-1916) *Nemzetiség* c., 1858-ban Pesten megjelentett munkájában mintegy felszólította nemzetét: „mondjunk le örökre azon szándékról, hogy nemzetiségünket a többi, honunkban létező nemzetiségek rovására terjesszük.”¹⁵

A magyar nemességre és a magyarosodó polgárságra épülő politizáló réteg számára a világosi vereség tanulsága az volt, hogy vagy ki kell egyezni Béccsel, vagyis a Habsburg dinasztiával – vagy a nemzetiségekkel. Az utóbbit megkönnyíthette, ha a megegyezés kiterjed a szomszédos népek államaira, támaszkodva az Ausztria-ellenes európai hatalmakra. Kossuth – és vele hol egyetértő, hol vitázó – emigráns társai érthető módon nem kívántak egyezkedni a magyarokat az orosz cár segítségével leverő és véres megtorlással sújtó Habsburg-hatalommal, így született meg a törökországi emigrációban 1851-ben a kütahyai alkotmányjavaslat: „*Javaslat Magyarország jövő politikai szervezetét illetőleg, tekintettel a nemzetiségi kérdés megoldására.*” Alapelve az általános választójogon alapuló népszuverenitás és a demokratikus önkormányzati rendszer. Mind a községekben, mind a lehetőleg nyelvi alapon kialakítandó megyékben a többség nyelvét kívánta hivatalossá tenni, egyfajta belső

¹⁴ Szarka 2017, i.m. 1565.

¹⁵ Kovács-Katus 1979, i.m. 509.

föderációt hozva létre. A kisebbségi nemzeti közösségek élükre „nemzeti főnököt” választanának, ez a később személyi alapú kulturális autonómiának nevezett megoldást valósította volna meg. Kiegészítője volt a szabadabbá váló dunavölgyi országok konföderációba tömörítése.¹⁶

Az Itália egyesítésére törekvő Piemont és III. Napóleon szövetsége fölc sillantotta a magyar emigránsok előtt a független Magyarország létrehozásának a lehetőségét. Ellentéteiket félretéve elfogadták Kossuth vezető szerepét, Klapka tábornok pedig Cuza moldvai fejedelemmel 1859. márciusában titkos megállapodást kötött egy Habsburg-ellenes magyar fölkelés előkészítésére. Ennek része volt, hogy a magyarországi románok és szerbek megnyerésére biztosítják a Kossuth alkotmánytervezetében szereplő jogokat, Erdély választhat az Unió és a Magyarországon belüli tartományi önkormányzat között, és célként jelölte meg Magyarország, Szerbia és Románia konföderációját. Obrenović Mihály szerb trónörökös ebben meg is állapodott a Londonban politikai tárgyalásokat folytató Kossuthtal.¹⁷

Az 1859 áprilisában kitört és Ausztria vereségével, de a Monarchiát megmentő békével végződő háború elmosta a magyar reményeket, de Ferenc József császárt az alkotmányos reformok felé terelte. Az 1860. október 20-án kiadott császári rendelet, az Októberi Diploma a Birodalom uralma alá tartozó országok életének alkotmányos alapokra való helyezését célozta, de Magyarországnak Ausztriába történő beolvasztását fenntartotta. Ez, és az 1861. Februári Pátens olyan folyamatot indított el, amit Szabad György nagy monográfiája címében joggal nevez a „Forradalom és kiegyezés válaszfútján”-nak.¹⁸ Katus László idézett tanulmánya megállapítja, hogy a szabadabbá vált sajtóviszonyok lehetővé tették a kor liberális íróinak (Kemény Zsigmond, Mocsáry Lajos, Eötvös József, Lukács Móric), hogy keményen bírálják a reformkor és a forradalom nemzetiségi politikáját. Elítélték a nyelvtörvények

¹⁶ Uo., 513-518. Látható tehát, hogy a kulturális nemzeti autonómia gondolata, amelyben később Karl Renner és az osztrák szociáldemokraták a nemzetiségi kérdésnek az Osztrák-Magyar Monarchia etnikai viszonyai között legoptimálisabb megoldási módját látták, Kossuth tervezetén alapult.

¹⁷ Uo. 642-643. Obrenović Mihály magyar kapcsolataira ld. Kemény 1946, *i.m.* 46-49. A Cuzával folytatott tárgyalások részleteire ld. Borsi-Kálmán 1984.

¹⁸ Szabad 1967.

túlzásait, az erőszakolt nyelvterjesztést, a magyarosító törekvéseket. 1848-49 tapasztalatai alapján leszámoltak a liberális illúzióval, amely szerint a polgári alkotmány, az egyéni szabadság és az állampolgári jogegyenlőség automatikusan megoldja a nemzetiségi kérdést. Hangsúlyozták, hogy a nem magyar népek nemcsak egyéni szabadságot, hanem nemzeti jogokat is követelnek. Ezért az 1848-as törvénykönyvet ki kell egészíteni a nemzetiségi egyenjogúságot és az anyanyelv használatát biztosító törvényekkel.¹⁹ Kemény Zsigmond pontosan fogalmazott: „a nemzetiségekben is kifejlődött a visszaidézhetetlen vágy, hogy saját nyelvükön és saját nemzeti individualitások szerint részesüljenek a polgárosulás malasztjaiban. Bízott benne, hogy hogy kortársai ezt megértik és nem kísérleteznek akadályozásuk „sziszifuszi munkájával.”²⁰ Amíg Kossuth ehhez már az 1860-as években az általános választójog demokratizmusát is hozzákapcsolta, Eötvös és követői, főként az egykori centralisták, az alacsony, de cenzusos választójog hívei voltak, azt a nemzetiségek politikai érvényesülése érdekében kiterjesztve. Katus konklúziója:

„[h]a a részleteket illetően voltak is eltérések közöttük, az 1860-as évek magyar liberális elitje egyetértett abban, hogy a nemzetiségi kérdés megoldásának egyetlen lehetséges útja a polgári szabadságjogok minél teljesebb érvényesülése, az önkormányzat elvén alapuló közigazgatási rendszer, valamint az egyének és népek minél szabadabb versenye a soknemzetiségű liberális állam keretei között. Ez az állam az ő szemükben nem magyar nemzeti állam, hanem az itt élő népek közös hazája, amelynek feladata, hogy az országban élő valamennyi állampolgár és nép szabad nemzeti fejlődését biztosítsa és előmozdítsa.”²¹ *És amiért ezt a többség nem tette magáévá?* „[A] magyar nemzetiségnek nemcsak kizárólagos uralmáról, de történeti jogai és politikai szupremáciája nagy részéről is le kell mondania, s vezető szerepének a jövőben elsősorban társadalmi, kulturális és erkölcsi téren kell

¹⁹ Katus 1993, i.m. 108.

²⁰ A Pesti Napló 1860. november 7-i számából idézi Szabad 1967, i.m. 369.

²¹ Uo. 110.

megnyilvánulnia. Intézményesen, törvényekkel biztosított és körülbástyázott előjogokkal nem rendelkezhet, csupán első lehet az egyenlők között.”²²

Ferenc József császár a magyar kérdés rendezése céljából 1861. február 14-én 1861. április 2-ára hívta össze az ország rendjeit és képviselőit. Célja volt, hogy királlyá koronázással a magyarok szemében is legalizálja uralkodását, és az ország boldogságának növelésére, és a közjó gyarapítására kívánt többféle nagy fontosságú törvényes intézkedések szülessenek. A képviselőválasztást az 1848. évi V. törvénycikk alapján kellett lebonyolítani.²³ A változás lehetősége (és veszélyei) politikai aktivitásra serkentették az ország politikai életét, a magyarokat és a nem-magyar nemzetiségeket egyaránt.²⁴ Az utóbbiak siettek megfogalmazni a magyarokkal történő kiegyezés feltételeit.²⁵ Az erdélyi román politikai elit nagyobbik része 1848, a májusi, majd a szeptemberi balázsfalvi nagygyűlések óta Erdély unióját csakis Erdély autonómiájának megőrzése mellett tudta volna elfogadni és támogatni. Az 1861. január 13-16-a között tartott nagyszebeni kongresszus kinyilvánította, hogy a 48-as unió visszaállítását csak a magyar és a román nyelv egyenrangúsága és a román politikai nemzet státusának biztosítása és szélesebb választójog megadása esetén fogadják el.²⁶ 1860. december 27-én a Vajdaság és a Bánát különállását – román és szerb tiltakozások mellett – már megszüntették, A szerbek 1860. április 2-án Karlócán megnyitott kongresszusának alaphangja a megbékélés volt, elfogadva a magyar állammal való egyesülést, de követelve a nemzetiségi jogok széleskörű biztosítását, önkormányzattal bíró szerb megyék kialakítását és egy önálló igazgatással bíró szerb vajdaság újbóli létrehozását.²⁷ A legnagyobb figyelmet a Turócszentmártonban 1861. június 6-7-én tartott szlovák nagygyűlés keltette. Az itt elfogadott program, „A szlovák

²² Uo. 109.

²³ Pap 2022b, *i.m.* 185-201. A téma legalaposabb feldolgozása Szabad 1967, *i.m.* 412-610.

²⁴ Kemény 1946, *i.m.* 51-55.

²⁵ A megszületett tervezetek és állásfoglalások szövegét közli és véleményezi Uo. 55-69.

²⁶ Kovács-Katus 1979, *i.m.* 388-395; Szabad 1967, *i.m.* 388-395. 540-542.

²⁷ Kovács-Katus 1979, *i.m.* 688; Szabad 1967, *i.m.* 537-540.

nemzet memoranduma,” önálló nemzetként történő elismerést, önálló igazgatással bíró „horno-uhorské slovenské okolie” (felsőmagyarországi szlovák vidék) kijelölését igényelte „a közös haza” integritásának sérelme nélkül, ahol a szlovák lenne az ügyintézés és az oktatás nyelve. A „romantikus elemekkel átszőtt” memorandumot Stefan Daxner ügyvéd fogalmazta, Ján Palárik és Pavel Novak publicisták ellenében, akik az önálló kerületet túlzott követelésnek tarották, beérték volna a megyei önkormányzat és a szabad nyelvhasználat biztosításával. A magyar országgyűlés a benyújtott programot véleményezésre elküldte a felvidéki vármegyéknek, és azok egyike sem támogatta: Árva, Gömör, Hont, Liptó, Nyitra, Trencsén és Zólyom vármegye törvényhatósága és külön Besztercebánya, Korpona, Nagyszombat, Rózsahegy, Szakolca és Zólyom város képviselőtestülete föliratban tiltakozott ellene, és szlováklakta településeken is gyűléseken tiltakoztak a megkérdezésük nélkül született memorandum ellen.²⁸

Még kevésbé biztatóan alakult a horvát-magyar viszony. Az 1861. áprilisban ülésező horvát szábor XLII. számú törvénye Magyarországgal egyenrangú államként határozta meg az országot, széles körű kormányzati és törvényhozó autonómiával és minden horvát terület egyesítésére vonatkozó igénybejelentéssel. A többség a kapcsolatot csak a horvát önrendelkezés teljes elismerése, egyenrangú szerződő felek szövetsége és perszonális unió formájában volt hajlandó rendezni. A magyar országgyűlés feliratában szereplő egyezkedési ajánlatot csak egy élesen támadott kisebbség volt kész mérlegelni. Külön teher-tétel volt a Muraköz és Fiume hovatartozásának a kérdése.²⁹

Az 1861. április 2-án összeülő Országgyűlésen Deák felirati javaslata elismerte, hogy

„nem magyar nemzetiségű polgártársainknak nemzetiségök érdekében és Horvátországnak közjogi állása érdekében is követeléseik vannak, miket ignorálnunk nem lehet, de nem is akarunk. El vagyunk határozva mindent elkövetni, hogy a félreértések

²⁸ Szabad 1967, *i.m.* 542-544. Vö. Kovács 2011, *i.m.* 138-143.

²⁹ Szabad 1967, *i.m.* 555-556; Szarka 2017, *i.m.* 1552.

elháríttassanak, s teszünk mit az ország szétdarabolása és önállóságunk feláldozása nélkül tehetünk, hogy a honnak minden nemzetiségű polgárai érdekében és érzelemben összeforrjanak.”³⁰

A felirat június 7-8-i vitáján a nemzetiségi képviselők is aktívan részt vettek, és már kitűnt, milyen nagy nézetkülönbségek állnak fenn nem csak a magyar és a nem magyar képviselők között, de a magyarokon belül is a nagyvonalú engedményeket szorgalmazók és az ország egységét féltők között.³¹ Eötvös javaslatára, aki a nemzeti szempontból semleges államszerkezet kialakításában kereste a működőképes megoldást, a képviselőház a kérdés tárgyalására egy huszonhét fős bizottságot küldött ki. Ebbe 12 nem magyar képviselőt is beválasztottak. A „nemzetiségi bizottmány” július folyamán elkészült jelentését (ténylegesen egy törvényjavaslatot) augusztus 8-án nyújtotta be a képviselőháznak. A törvényjavaslat elvi alapjaként leszögezte, hogy

„Magyarország minden ajkú polgárai politikai tekintetben csak is egy nemzetet, a magyar állam történelmi fogalmának megfelelő egységes és oszthatatlan magyar nemzetet képezik,” de „az országban lakó minden népek, névszerinti a magyar, szláv, román, német, szerb, orosz, sat. – egyenjogú nemzetiségeknek tekintendők, melyek külön nemzetiségi igényeiket az ország politikai egységének korlátain belül az egyéni és egyesülési szabadság alapján, minden további megszorítás nélkül szabadon érvényesíthetik.”³² *A külön nemzeti területek kívánságát azért nem látta teljesíthetőnek a bizottság, mert „az egyes nemzetiségek e hazában elszórva, összevegyülve találtaznak, azok konkrét kívánalmainak kielégítése vagy olyan területi változásokat, kikerekítéseket tételezne fel, melyek az ország területi egységét veszélyeztetnék, vagy pedig a nagyobb nemzetiségek területén lakó nemzetiségi töredékek végelnyomására vezetne.”*³³ *A törvényjavaslat egyes*

³⁰ Katus 1993, i.m. 110.

³¹ Szabad 1967, i.m. 547-551. Vlad és Popovici képviselők ellenjavaslata.

³² Balogh-Sipos 2002, i.m. 47-50.

³³ Kemény 1946, i.m. 53. A vitát ismerteti Szabad 1967, i.m. 552-555., idézet 553.

*pontjai széleskörű nyelvhasználati és oktatási jogokat biztosítottak a nemzetiségek számára.*³⁴ „Méltányos is, korrekt is volt az országgyűlési bizottság nemzetiségi javaslata, de nem elégíthette ki a politikai öntudatosodás útján előrehaladt nemzetiségek vezetőit.”³⁵

Vlad és Popovici képviselők különvéleménye elfogadta a „politikai nemzet” fogalmát, azzal a feltétellel, hogy az országot lakó *„románok, szlávok [értve alatta a szlovákokat], szerbek, oroszok [értve alatta a ruszinokat] és németek a magyarral egyenjogú nemzeteknek ismertetnek el, s ezeknek összessége képezi Magyarország politikai nemzetét.”*³⁶ A magyar politikusok tehát kitartottak az egységes politikai nemzet és az ország területi egysége mellett, engedni csak az egyéni nyelvhasználat területén voltak hajlandók, bár a közösségi, csoportjogok valamilyen formáját a javaslatok egy része még tartalmazta. 1861-ben az az 1848/49-es „testvérharc” – és persze az atrocitások emléke – még eleven volt. Az Országgyűlésben még volt érdemi képviselete a nemzetiségeknek, az ország egységét nem veszélyeztető javaslataikról még folyt a vita a parlamentben és a sajtóban. Szarka László idézett 2017-es tanulmánya az egykorú ausztriai megközelítések és megoldások alapján úgy véli, hogy *„a cislajtániai modellben megfigyelhető organikus modell jelezte, hogy a birodalom két része közti tetemes különbségek ellenére lett volna esély, s nemcsak a teóriák szintjén, új jogi megoldások bevezetésére. Mindez adhatott volna esélyt a rutén, szlovák, sváb, szász nemzetiségi társadalmak többségére jellemző lojalitás megőrzésére, a román, szerb közösségekben pedig ezen túl az együttműködés intézményi mechanizmusainak kialakítására, működtetésére.”*³⁷ Szarka úgy látja, hogy a jelentés elvi álláspontjához képest *„az önálló tervezetben lefektetett nemzetiségi különvélemény is csak a magyar és nem magyar népek teljes egyenjogúságának kívánalmában tért el. Valójában tehát 1861 nyarán a nemzetiségi kérdés történetében először, konszenzus közeli*

³⁴ Kemény 1946, i.m. 54-55; Katus i.m. 112.

³⁵ Miskolczy 1986, i.m. 1482.

³⁶ A javaslat teljes szövege megtalálható Kemény 1946, i.m. 53-55. Összefoglalása Katus, i.m.111-112. A bizottság vitájára és a román képviselők különvéleményére ld. Szabad 1967, i.m.552-555; Katus 1979, i.m. 690-691, Pap 2022b, i.m.195-198.

³⁷ Szarka 2017, i.m.1569.

állapot teremtdött a <nemzetiségi kiegyezés> ügyében.”³⁸ Ebben sok igazság van, de akkor miért nem történt továbblépés, egyezkedés a kisebbségek képviselőivel, miért nem került sor kompromisszum keresésére?

Az 1848-ban szentesített törvényekhez ragaszkodó Országgyűlést a csalódott uralkodó augusztusban feloszlatta, már csak ezért sem került sor a kérdés további megvitatására, és a nemzetiségi ellenjavaslatok mérlegelésére. Az ismert álláspontok alapján megállapítható, hogy nem csak Kossuth radikális, a nemzetiségi igényeket méltányoló és a dunai fejedelemségekkel létrehozandó (kon)föderációra vonatkozó elképzelései nem találkoztak a magyar politikai elit, a nemesség és a városi polgárság helyeslésével, de Eötvös, Kemény és más liberális felfogásúak, 1860-61-ben kifejtett, a nemzetiségekkel történő érdemi kiegyezést szolgáló érvei is egyre inkább kisebbségben maradtak.

Trianon után, és még inkább az emberi és ezen belül a kisebbségi jogok Európában ma uralkodó felfogása alapján könnyű pálcát törni az 1860/61 (elsősorban a magyar) politikai szereplői fölött, amiért elmulasztották azt a történelmi esélyt, pillanatot, amikor mind a nemzetiségek, mind a magyar politikai élet mérvadó képviselői őszintén keresték a földrajzilag, gazdaságilag és történelmileg kétségtelenül egységet képező, de soknemzetiségű ország politikai egységének a minden nemzetiség, közte a magyar számára is elfogadható megoldást. A nyelvében nem is, de történelmileg egységes nemesség, a területen és annak közös történelmében alapuló lojalitás ezt megkönnyítette, amikor a széles néptömegeket még nem érintette meg, nem járta át a modern, a nyelven és kultúrán, a vélt közös származáson alapuló nemzet tudat, ami csak önálló területen vélte megvalósíthatónak érdekei érvényesülését. Ami ezt megnehezítette, és hosszú távon lehetetlenné tette, az nem kizárólag az egyes népcsoportok önzése, szűklátókörűsége volt, hanem az, amit a nemzetiségi bizottmány 1861. júliusi, már idézet többségi javaslata úgy fogalmazott meg, hogy

³⁸ Uo. 1570.

„az egyes nemzetiségek e hazában elszórva, összevegyülve tálláznak, azok konkrét kívánalmainak kielégítése vagy olyan területi változásokat, kikerekítéseket tételezne fel, melyek az ország területi egységét veszélyeztetnék, vagy pedig a nagyobb nemzetiségek területén lakó nemzetiségi töredékek végelnyomására vezetne.”³⁹

A Trianon után történtek igazolják ezt a félelmet, a román, szlovák és szerb többségű területek magyar és német „töredékei” az elnyomás, kitelepítés és az asszimiláció révén mára szinte teljesen eltűntek.

Az akkori egész Kelet-Közép-Európára jellemző volt, hogy a városok és környékük lakossága nyelvileg különbözött, de sok vidéken is eltérő nemzetiségű falvak éltek egymás mellett. Mindez fokozottan érvényes volt nemcsak a három nemzet által lakott Erdélyére, de a Délvidékre és Felső-Magyarországra is. Még a nemzetiségileg kompakt tömbökben is általában magyar tudatú volt a birtokos nemesség, a várak, udvarházak, majorságok világa magyar volt. Érthető, hogy a Kápát-medence peremterületeinek képviselői, a nemesség mellett a városok német és növekvő számban zsidó lakói nem fogadhatták el, hogy egy nemzetiségileg „kikerekített” megyében, vidéken a parasztság nyelve legyen a domináló, esetenként a hivatalos nyelv. De a többnyelvű közélet, ügyintézés, bíraskodás, gondolata a magyar javaslatokban, tervezetekben megjelent. Mai szemmel nézve is járható megoldás lett volna Kossuth javaslata, a vallásfelekezetekhez hasonlóan nem a területre, hanem a személyekre épülő kulturális autonómia, ahol a püspök, érsek megfelelője a „nemzeti főnök”, vagy vajda. *„Az ország territóriumának nyelvek szerint való feldarabolását”* 1861 nyarán ugyan ő is elutasította, de *„a nemzetiségek szerint kikerekítendő, demokratikus autonómiával felruházandó megyékre kívánta építeni az új Magyarország <belszerkezetét>”*. Horvátországnak választást kínált a szövetségi szerződés és a teljes állami függetlenség között, *„az erdélyieknek suffrage universel alapján eldöntésére bocsátandjuk, maradjon-e az unió úgy, mint 1848-ban el lőn határozva, vagy pedig külön törvényhozási és adminisztratív autonómiával bírjon Erdély”*

³⁹ Kemény 1946, i.m. 53. Vö. Szabad 1967, i.m. 553.

– a közös honvédelem, külpolitika, diplomáciai képviselet, vámrendszer és pénzforgalom mellett.⁴⁰

Az uralkodó, a bécsi udvar továbbra is a magyarok ellen próbálta kijátszani a nemzetiségeket, de az átdolgozott és előterjesztett szlovák memorandumot, amely már a külön tartományi parlament tervezetét is magában foglalta, nem fogadta el. A szlovák vezetők között szakadás következett be. Az ún. memorandisták, élükön Daxnerrel, kitarottak a program mellett, míg Ján Palárik és követői a magyarokkal történő megegyezést szorgalmazták. A főként görögkatolikus papok által vezetett ruszin mozgalom is erre törekedett. A külön egységként kezelt Erdélyben a 1863–1864. évi nagyszebeni tartománygyűlés (a magyarok bojkottja miatt nem volt országgyűlésnek nevezhető) törvényt fogadott el a román nemzet és a két román egyház egyenjogúsításáról, és külön törvényt alkotott „a három országos nyelv használatáról a közhivatali közlekedésben”. Eszerint valamennyi hivatalos fórumon egyformán lehetett használni a magyar, a német és a román nyelvet. A törvényhatóságok, a városok és a községek maguk határozhatták meg ügykezelési nyelvüket. Az ekkor elfogadott törvényeket azonban felülírta és eltörölte az 1865. novemberre összehívott erdélyi országgyűlés, amely – immár a magyarokkal kiegyezni kész uralkodó jóváhagyásával, de román és szász különvéleménnyel – visszaállította az 1848-ban megszavazott Uniót. Ennek része volt az ígéret, hogy „*az egyesült Magyarország és Erdély összes honpolgárainak egyenjogúsága, polgári és politikai tekintetben újabban is biztosítottatik.*”⁴¹ Végül a nemzetiségi törvénnyel együtt, az 1868. évi XLIII. számú törvény elfogadásával került sor Erdély és a Magyar Királyság újraegyesítésére, az 1848-as jogfolytonosság alapján. Illúziónak bizonyult minden olyan román, szász s némely magyar vélemény, amely Erdély sajátosságainak tiszteletben tartását, vagy ahogy a kérdésben legnagyobb román tekintélynek számító Vincențiu Babeș képviselő kérte, a magyar–horvát kiegyezést mintának tekintő szerződéses viszony létrehozását szorgalmazta.⁴²

⁴⁰ Szabad 1967, i.m. 556–558.

⁴¹ Katus 1993, i.m. 113–114. Az önkényuralom erdélyi megrendülését és az Unió helyreállítását részletesen ismerteti *Erdély története* III. XI. fejezet, 1465–1507.

⁴² Szarka 2017, i.m. 1573.

A Schmerling nevéhez kötődő „provizórium” alatt a magyarok részéről még alternatíva volt, hogy Béccsel vagy a nemzetiségekkel érdemesebb – „engedve a 48-ból” – megegyezni, de a hangulatot egyre inkább kifejezték Kecskeméthy Aurél szavai: *„Ausztriával, az uralkodó házávali kibékülésünk ára nem oly nagy, mint amelyet a nemzetiségek követelnek, s ügyetlen forradalmáraink megadni készek lennének.”*⁴³ Már a magyarokkal történő kiegyezést kereső uralkodónak szolt Deák Ferenc 1865. április 16-i „húsvéti cikke.” A magyar Országgyűlés 1865 decemberre történt összehívása, majd az 1866-os porosz-osztrák háború kimenetele elvezetett az 1867. márciusban elfogadott XII. törvénycikkhez, az uralkodó és a Deák, illetve Andrássy Gyula által vezetett magyar politikai elit kiegyezéséhez. Ennek kiegészítője, mondhatnánk szerves része volt a nem-magyar nemzetiségek egyenjogúságáról szóló 1868. évi XLIV. nemzetiségi törvény, továbbá a magyar-horvát kiegyezést, a görögkeleti és görögkatolikus autonómiát és a zsidó emancipációt biztosító törvények.

Mi maradt meg az 1861-ben magyar, román, szerb és szlovák, valamint horvát részről megfogalmazott javaslatokból az 1868-as törvényben? Nem kevés. Katus és Szarka hivatkozott, könnyen elérhető tanulmánya részletesen bemutatja az Országgyűlés nemzetiségi bizottságában, illetve albizottságában elkészült és megvitatott törvény születését, tartalmukat szükségtelen itt megismételni, de néhány elemük kiemelendő.

„Az 1868: XLIV. törvénycikk egy folyamat része volt, (...), a nemzetiségi törvény kora. 1848 késő nyarán vette kezdetét, s 1868 novemberében, a nemzetiségi törvény országgyűlési vitájával zárult le. Kereken 20 évig tartott tehát az a nehéz érlelődési időszak, amíg a magyar liberális politikai gondolkodás kihordta, megszülte ezt a törvényt.” *Támaszkodott „ennek a két évtizedes politikai eszmélődésnek, vitának egész anyagára, arra már pusztán a szövegek terjedelmével mérve is impozáns politikai elméleti munkára, amely könyvekben, újságcikkekben, röpiratokban,*

⁴³ Kecskeméthy 1862-ben megjelent szavait idézi: Kovács–Katus 1979, i.m. 690.

országgyűlési beszédekben, magánlevelekben, vagy éppen kiadatlan kéziratokban objektiválódott.”⁴⁴

Érdekes és elgondolkodtató Kemény G. Gábor felvetése, hogy az 1865-ben megnyílt országgyűlésnek folytatnia kellett volna a „nemzetiségi bizottmány” 1861. augusztusban kényszerűen megszakadt munkáját, de a megkezdődő kiegyezési vita mindent háttérbe szorított. Szerinte az lett volna a természetes, hogy a magyarországi népek egymás közti viszonyát tisztázó nemzetiségi törvény megelőzze a kiegyezési témát.

„Deák, Eötvös és Andrássy, a kiegyezés triumvirátusa azonban megfordították a sorrendet. [...] Ha okát keressük ennek az eljárásnak, kézenfekvőnek látszik annak feltételezése, hogy a nemzetiségi törvényt Deákék szándékkal késleltették, hogy a kiegyezési törvényjavaslat elfogadtatása után <birtokon belül> tárgyalhassanak a nemzetiségekkel.”⁴⁵ Ezzel együtt az 1865 decemberére összehívott magyar országgyűlés a nemzetiségekkel történő kiegyezés szükségességével tisztában volt. Feliratában – hasonlóan az 1861. évi országgyűléshez – kijelentette, hogy „a mindinkább fejlődő nemzetiségi érzet figyelmet igényel s nem lehet azt a múlt időknek és régibb törvényeknek ménékével mérni. Nem fogjuk feledni, hogy Magyarország nem magyar ajkú lakosai szintűgy Magyarország polgárai s mi őszinte készséggel akarjuk mindazt, amit e részben az ő érdekeik és a haza közérdeke megkíván, törvény által biztosítani. Mi a különböző nemzetiségek érdekeire vonatkozó törvények alkotásában is az igazság és testvériség elveit követendjük.”⁴⁶

⁴⁴ Katus 1993, i.m. 99. Értékelése az alapvető forráson alapul: Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai. I., valamint Jelentése az 1865-dik évi magyar országgyűlés képviselőháza által a nemzetiségi kérdés tárgyában kiküldött bizottság alvólasztmányának. Irományok. II. Irományok VI-VII.

⁴⁵ Kemény 1946, i.m. 70. A nemzetiségi törvény előkészítését és tárgyalását kritikai szellemben ismerteti Uo. 69- 112.

⁴⁶ Katus 1993, i.m. 114.

A nemzetiségi törvényjavaslat kidolgozására titkos szavazással választott bizottságban szerb, román, szlovák és szász képviselők is helyet kaptak. A nemzetiségi albizottság 1867 júniusára készült el javaslatával, ez 7 fejezetben és 35 paragrafusban tárgyalta a nemzetiségi jogokat, biztosította az anyanyelv széles körű használatát és még az államot is kötelezte nem magyar oktatási nyelvű alsó és középfokú iskolák felállítására. A magyar többségi javaslatával szemben az országgyűlés tizenhét román, hét szerb és egy rutén ellenzéki képviselője nevében Mocsonyi Sándor (Alexandru Mocioni) temes megyei román képviselő 1867. február 11-én önálló nemzetiségi törvénytervezetet nyújtott be a nemzetiségi bizottságnak. Kívánták, hogy *„az állam politikai és területi egységének határain belül”* az öt legnagyobb etnikai kisebbséget ismerjék el a magyarral egyenjogú *„országos nemzeteknek”*, akiknek joga van *„a magyar korona lobogója mellett a középületeken saját nemzeti zászlóját kitűzni.”* Ezek a nemzeti közösségek, mint jogi személyek kapjanak politikai jogokat és képviselőket a felsőházban, a központi hatóságoknál, a felső bíróságoknál, s általában minden állami hivatalban. A vármegyéket, járásokat és választói kerületeket úgy kell *„kikerekíteni,”* hogy azokban *„az egyes nemzetiségek lehetően abszolút vagy legalább is relatív többséget alkossanak.”* Az egyes közigazgatási egységekben a többséget alkotó nemzet nyelve lesz a hivatalos nyelv, de a vegyes lakosságú területeken *„a számba jöhető tekintélyesebb kisebbségnek is meglesz a joga, hogy nyelve második hivatalos nyelv legyen.”* Az iskolákban az ország történetén kívül saját nemzetük történetének oktatását is óhajtották, az egyetemeken és a jogakadémiákon pedig kisebbségi nyelvű előadások és vizsgák lehetőségének megadását.⁴⁷

Miközben egyes nemzetiségi keveselltek képviselőik javaslatait, a nemzetiségi vagy vegyeslakosságú megyék magyar nemessége körében azok éles tiltakozásokat váltottak ki. Ezek hatására a közel másfél évvel később, 1868. októberben módosítva benyújtott törvényjavaslat lényegében a magyart tette valamennyi törvényhatóság első hivatalos nyelvévé. Deák a javaslatot kiegészítette az egységes és oszthatatlan

⁴⁷ A törvényjavaslat és vele párhuzamosan a kisebbségi javaslat teljes szövegére Kemény 1946, i.m. 85-92.

magyar politikai nemzet tételével. A törvény vitája során minden nemzetiségi képviselő tiltakozott a nemzetiségeknek a politikai nemzet konstrukciójából való kihagyása és az egyes nemzetiségi társadalmak tételes egyenjogúsága kinyilvánításának elmaradása miatt. Az 1861-ben a magyarokkal történő megegyezést szorgalmazó szerb Svetozar Miletić rámutatott, hogy *„egyetlenegy politikai nemzet, egy politikai nemzetiség, az fictio oly államban, amely több nemzetből és nemzetiségből áll, és pedig olyanokból, melyek milliommokat számítanak.”*⁴⁸

Szekfű Gyula arra hivatkozva bírálta a nemzetiségek területi autonómia-követelését, hogy *„a nem-magyarok tehát az országból külön részeket akartak kivágni, s ezek felett sokkal kizáróbb etatizmussal akartak uralkodni, semmint azt Deák törvénye a magyaroknak az egész ország fölött megengedte volna. (...) az egész elképzelés nem ismeri a vegyes lakosságú területet, nem ismeri a kisebbségek védelmét, hanem az evidenten vegyes államot lehetőleg homogén részekre akarja bontani. Hogy ez a századok óta végkép összevegyült telepedés folytán a kisebbségek (...) minő elnyomására vezetett volna, az könnyen elképzelhető a Trianon után bekövetkezett elnyomási rendszerből.”*⁴⁹ E sok tekintetben helytálló érvelés egyetlen hibája, hogy nem reális az a feltételezés, miszerint a dualista Magyarországon a „kikerekített” megyékben, vagy autonómiával rendelkező nemzetiségi területeken a magyar, német, ruszin lakosságot elnyomták volna, nem lettek volna nyelvhasználati jogaik, nem szólhattak volna be a helyi politikába. A megegyezés érdekében erről a problémáról kellett volna tárgyalni a törvény előkészítése, vitája során.

Az elfogadott törvény végül fenntartotta a nemzetiségi nyelvek széleskörű használatát, és leszögezte, hogy a hivatalok betöltésénél egyedül a képesség irányadó, sőt *„az államkormány gondoskodni fog, hogy az országos bírói és közigazgatási hivatalokra, s különösen a főispánságokra a különböző nemzetiségekből a szükséges nyelvekben tökéletesen jártas s másként is alkalmas személyek a lehetőségig alkalmaztassanak.”*⁵⁰ A törvény lehetővé tette, hogy az alsófokú bíróságok előtt minden állampolgár a saját anyanyelvén vagy az általa választott nyelven

⁴⁸ Szarka 2017, i.m. 1574.

⁴⁹ Szekfű 1934, i.m. 381

⁵⁰ Kemény 1946, i.m. 109.

pereskedhessék, és a perrel kapcsolatos minden hivatalos iratot a saját nyelvén is megkapjon. Külön törvény (az 1868: IX. töménycikk) széles körű belső önkormányzatot engedélyezett a szerb és az immár különválasztott román ortodox egyházak számára. A törvény nem vonatkozott Horvátországra, az 1868: XXX. tc. (Horvátországban az 1868: I. tc.) biztosította a társország széleskörű beligazgatási autonómiáját és a horvát nyelv használatát.

Szekfű Gyula a nemzetiségi egyenjogúsítás törvényét a nagy liberális nemzedék – kivált Eötvös és Deák – nagyvonalú alkotásának, „földöntúli idealizmusnak” nevezte, már csak azért is, mert nem volt semmi szankciója, *„Eötvös idealizmusa korlátokról és büntetésekről, jóvátételtől megfeledkezik.”* Szekfű szerint „egyoldalú kiegyezés” volt, mert *„mi magyarok feljárnlottunk és megadtunk mindent, amit csak méltányosság és akkori műveltségünkön uralkodó liberalizmus szerint kellett, sőt lehetett megadnunk; a nemzetiségek azonban, kik 48-as és abszolutizmus korabeli tanulságait siettek elfelejteni, visszautasíták legjobbjainknak, Deák és Eötvösnek békülő kezét és passzív rezisztenciával elhagyták a magyar közéletet.”* De hozzáteszi, hogy a magyarság a nemzetiségek igényei, területi követelése miatt is idegenkedett e törvénytől, azt *„Deák személyes tekintélye és a negyvenes évek nemzedékének még élő tagjai hajtották keresztül a képviselőház retortáin.”*⁵¹

Katus vitatja azt a korabeli publicisztikában és a történeti irodalomban gyakran olvasható állítást, miszerint a nemzetiségi törvény nem volt egyéb pusztá papirosnál, s a magyar kormányok sohasem gondoltak végrehajtására. Rámutat, hogy a törvény rendelkezéseinek végrehajtása a törvényhatóságok, a községek és az egyházközségek hatáskörébe tartozott, és szinte megyéről megyére, községről községre eltérő állapotokkal találkozunk. Megállapítása szerint *„európai mércével is kiemelkedőnek minősíthető dokumentum született a liberális politikai elit tollából. (...) Nem csúcspontja, inkább végpontja, lezárása a magyar politikai gondolkodás e fényes korszakának.”*⁵²

Szarka is megállapítja, hogy *„az 1868. évi nemzetiségi törvény, együtt a horvát–magyar kiegyezést, illetve az Erdély unióját szabályozó törvényekkel*

⁵¹ Szekfű 1989, i.m. 207-209.

⁵² Katus 1993, i.m. 124.

(...) [j]elentős mértékben hozzájárultak a soknyelvű, sokvallású ország működőképességének biztosításához, a Horvátországgal való viszony szabályozott mederben tartásához, illetve Erdélynek – több mint három évszázadnyi különfejlődés utáni – a rendelkezésre álló ötven év alatt összességében sikeres politikai integrációjához. Ugyanakkor csak a horvát-magyar kiegyezés esetében sikerült konszenzus közeli helyzetet elérni. Az erdélyi, illetve a nemzetiségi kérdésben az érintett társadalmaknak nem adatott meg a lehetőség, hogy valóságos politikai reprezentáció képviselje érdekeiket”.

Véleménye szerint komoly fogyatékosága volt a törvénynek, hogy a nemzetiségi társadalmakat és mozgalmakat csak az egyéni jogok szintjén próbálták nemzetiségi jogokkal ellátni, miközben az egyházi vagy az oktatási, kulturális jogok működtetéséhez eleve közösségi intézmények, garanciák voltak, illetve lettek volna szükségesek.⁵³

Nem lehet megválaszolni, hogy amennyiben az országgyűlés helyt adott volna a kisebbségek kifogásainak, akkor a Magyar Királyság, Hungária népei között létre jött-e volna az a kiegyezés, ami felé mutatott az 1849 júliusában Szegeden elfogadott törvény, és ami mellett Kossuth és Teleki László az emigrációban is letette a voksot. Ez valamilyen föderatív szerkezetet igényelt volna. De 1868-ban volt erre külföldi példa? Ellenpélda volt Francia-, Olasz- és Németország, ahol nagy történelmi és nyelvjárásbeli különbségek ellenére centralizált állam jött létre. Az erdélyi Unió és a kiegyezési törvény tulajdonképpen a magyar egységet valósította meg – a nemzetiségeket is belegondolva. Amikor az ír mozgalom – a magyar példát követve – Egyesült Királyságon belüli önkormányzatot, Home Rule-t követelt, és Gladstone liberális miniszterelnök az Ausztria és Magyarország közötti kiegyezésre hivatkozva ezt 1886-ban el akarta fogadtatni, pártja egy része azonban azt elutasította, sőt Joseph Chamberlain vezetésével létrehozták a Libreral Unionist Party-t.⁵⁴ Hasonlóan utasította volna el a magyar politikai osztály többsége az autonóm nemzetiségi területeket. Ezért is

⁵³ Szarka 2017, *i.m.* 1575.

⁵⁴ Az ír-magyar párhuzam kidolgozója Arthur Griffith (1871-1922), az 1921-ben létrejött Ír Szabadállam első miniszterelnöke volt. Ld. Griffith 1905, Kabdebo 2001, *i.m.* 19-46. és Jeszenszky 2003, *i.m.* 104-106.

történelmietlen ezt a törvényt a mai nemzetközi felfogás alapján vizsgálni. Katus László joggal mutat rá, hogy az 1868: XLIV. törvénycikk gyökeres szakítást jelentett azzal a nemzetiségpolitikai szemlélettel, amely az 1848 előtti nyelvtörvényekben jutott kifejezésre. Ezek a törvények a közélet nyelvét minden szinten és az ország egész területén a magyart tették. A kisebbségi nyelveket a magánéletbe igyekeztek visszaszorítani. E nyelvtörvények hátterében az az illúzió rejtett, hogy az ország nem magyar lakói fokozatosan elmagyarosodnak, s a magyar nyelv elterjedésének határa egybe fog esni az országhatárral. Azt is remélték, hogy ezt a folyamatot a polgári átalakulás meggyorsítja, elősegíti. 1848-49 tragikus tapasztalatainak hatására azonban a magyar liberális politikai gondolkodás szakított a reformkor illúzióival, és a valóságos helyzetnek megfelelőbb álláspontokat dolgozott ki a nemzetiségi kérdésben.⁵⁵

Utólagos bölcsességgel vagy idealista moralizálással súlyos hibának mondható, hogy az 1868. évi törvény nem ment tovább, nem tudta megteremteni a kiegyezést a nemzetiségekkel, sőt azt nem tartotta be, ezzel még jobban elidegenítve az ország nem-magyar felét. De lássuk be, a magyar politikai közvélemény egészen 1918-ig abban a hitben ringatta magát, hogy az idő nekik, a magyar elemnek dolgozik, és a magyarul beszélők, a magyar tudatúak idővel meghatározó többségre tesznek szert a történelmi országban, és a politikai nemzet valóban magyar nemzetté válik. Ott volt a francia és a brit példa, különösen az utóbbi: az angol nyelv és kultúra a brit mez alatt bekebelezni látszott a skótokat, a velszieket és még az íreket is. A Brit Birodalom (majd a francia is) érvényesülési lehetőségeket kínált minden tanult állampolgárának. A magyar nemzetiségpolitika híres bírálója, a nálunk korábban Scotus Viatorként ismert R.W. Seton-Watson jó példája annak, hogy az erős skót tudat és büszkeség jól megfért az Egyesült Királyság szolgálatával. Mai szomszédainkat a dualizmus kora magyar elitjéhez hasonló remény és törekvés vezérli: az államnyelv megtanulásával és beilleszkedve, integrálódva az ország politikai és gazdasági életébe, idővel a magyar kisebbségek asszimilálódnak, beolvadnak, és csak mint

⁵⁵ Katus 1993, *i.m.* 99-100.

etnográfiai érdekességeként marad fönt náluk a magyar ének, tánc, színpadi népviselet és a magyar konyha. Katus László statisztikai tanulmányai alátámasztják ezt a – talán csak a tudat alatt működő – koncepciót: ha nincs I. világháború, akkor az iparosodás, az urbanizáció, a sajtó és az opportunizmustól és karrierizmustól támogatott természetes asszimiláció oda vezetett volna, hogy a magyar elem aránya pár évtized alatt az ötvenről elérhette volna a hetven százalékot.

1868 és 1918 között

Szekfű megállapítása helytálló: a nemzetiségi törvény sem a magyart, sem a többi népet nem elégítette ki. Nem volt kisebbségvédelem, de a magyarság az európai példákat sem követte a nemzetállam erőszakos kiépítésében. Joggal írta, hogy a törvényt nem hajtották végre, „közigazgatási túszúrások,” sok-sok szónoklat, újságcikk szorgalmazta a magyar nemzetállam kiépítését.⁵⁶ Tegyük hozzá a sajtópereket, az izgatás vádjával született börtönbüntetéseket (Svetozar Miletićet a nagyszerb gondolat terjesztése vádjával 1876-ban öt évi börtönnel sújtották), a kisebbségek kizorítását az államigazgatásból és a bíraskodásból, a nemzetiségi nyelvű iskolák számának csökkenését, a helynevek magyarosítását. Viszont a magyar hivatalos nyelv oktatását a nemzetiségek iskoláiban is előíró 1879. évi iskolatörvények összhangban álltak minden modern állam gyakorlatával, az államnyelv kötelező oktatásával és terjesztésével.

Az 1868. évi nemzetiségi törvény elfogadása utáni években az országgyűlés több mint ötven nemzetiségi képviselője annak revíziójára törekedett.⁵⁷ Kezdetben a magyar ellenzékkel, elsősorban a kiegyezést elutasító szélsőballal, élén Mocsáry Lajossal, együtt utasították el az önkormányzatokat szűkítő, központosító politikát, de az függetlenségi ellenzék a nemzeti türelmetlenségben egyre inkább túllícitálta a kormányt. Ebben szembekerült saját elnökével, Mocsáryval, aki „fehér

⁵⁶ Szekfű 1934, *i.m.* 382. Jellegzetes példa a két lehetséges útra két magyar liberális főispán, Radvánszky Antal Zólyom, illetve Túróc és Révay Simon Túróc vármegyei főispánok eltérő viselkedése. Ld. Demmel 2025, *i.m.* 178-183.

⁵⁷ Pap 2022a.

hollóként” állt ki Kossuth demokratikus nemzetiségi politikai elveiért. A nemzetiségek nyelve egyre jobban kiszorult az ügyintézésből és a közéletből, a szűk választójog és a nemzetiségi tömegek érdektelensége következtében országgyűlési képviselőjük lecsökkent, a 80-as évektől a politikai passzivitásba hátráltak. 1875-ben a pánszlávizmus terjesztésére hivatkozva bezárták a három szlovák nyelvű gimnáziumot és a Matica Slovenska közművelődési egyesületet. A kiegyezés szükségességének a gondolatát föl váltotta a természetes asszimiláció, a magyarosodás kormányzati intézkedésekkel történő gyorsítása, noha a „könyörtelen magyarosítás” vádjá nem állja meg a helyét.⁵⁸

Csodálkozhatunk-e azon, hogy a politikai céljaikért eredménytelen harcot folytató nemzetiségi politikusok külföldi támogatást kerestek? Elsősorban az 1878-tól teljes állami függetlenséggel rendelkező Román és Szerb Királysághoz, a szlovákok az erősödő cseh nemzeti mozgalomhoz és az orosz befolyást jelentő pánszlávizmus eszméjéhez fordultak, míg a németek kis része a pángermán Alldeutsche Verbandhoz. A balkáni török uralom elleni felkelések és a Monarchia Balkán-politikája ösztönözte a dualizmust a trializmussal felváltani akaró tendenciákat, illetve a délszláv egységre törekvést. Nyugat-Európában az 1848-ra épülő magyar szimpátia mellett megjelent a magyar nemzetiségi politika bírálata. Ehhez erős ösztönzést adott az az erdélyi románság vezetői által 1892-ben az uralkodóhoz benyújtott Memonrandum terjesztői ellen 1894 májusában „sajtó útján elkövetett izgatás” vádjával indított per. A magyarországi nemzetiségek 1895. augusztusi kongresszusa a nyelvhatároknak megfelelően kialakított megyéket követelt, ezt figyelemre sem méltatta a kormány vagy a parlament. A századfordulótól kezdve a nemzetiségi politikusok már nem az 1868. évi törvény módosítását, hanem legalább a betartását követelték. A nemzetiségi mozgalmak súlypontja a gazdasági jellegű intézményekre, a bankokra és takarékpénztárakra tevődött át. A román Albina bank sikeresen vásárolta föl és juttatta román kézbe a magyar birtokosok eladásra kínált földjeit.⁵⁹ A nemzetiségi pártok programjában megjelent az általános és titkos választójog követelése is.

⁵⁸ Katus 1979, *i.m.* 1333-1393.

⁵⁹ Uo. 1002-1063. A bankok vonatkozásában: Uo. 1005.

Nagy vihart, nemzetközi visszhangot váltottak ki az 1906-ban kormányt vállalt Nemzeti Koalíció vallás- és közoktatási minisztere, Apponyi Albert által 1907-ben benyújtott és elfogadott, „Lex Apponyi”-ként elhíresült törvények. Ezek a nem magyar tanítási nyelvű községi és egyházi elemi iskolákban elrendelték, hogy a magyar nyelv *„megállapított tanítási terv szerint és kijelölt óraszámában oly méroben tanítandó, hogy a nem magyar anyanyelvű gyermek a negyedik évfolyam bevégeztével gondolatait magyarul előszóval és írásban érthetően ki tudja fejezni.”*⁶⁰ Az 1907:XXVII. te. következményeként csökkent a nemzetiségi elemi iskolák száma, az 1880. évi 6000 iskolával szemben 1914-ben már csak mintegy 3300 elemi iskolában folyt nem magyar nyelvű tanítás, ezeknek több mint fele a román egyházak által fenntartott intézmény volt,⁶¹ vagyis az egyes magyarországi nemzetiségeket az anyanyelven oktató iskolahálózat csökkenése eltérő mértékben érintette. Mindeközben a kétnyelvű oktatást biztosító iskolák száma 2389-ről 3404-re nőtt. A miniszter az iskolákban elrendelte a magyar címer és zászló, valamint a magyar nyelvű feliratok és táblák kifüggesztését a régi, nemzetiségi nyelvű feliratok és táblák helyett, az utóbbiak megőrzését azonban később mégis engedélyezte.⁶² Ugyancsak széleskörű nemzetközi elítélést váltott ki a csernovai (ma Černová, a szlovákiai Rózsahegy része) katolikus templom fölszentelése körül a szepesi püspököt kövekkel megdobáló szlovák lakosság ellen vezényelt, tizenöt halálos áldoztot követelő sortűz.

Egy kiegyezési javaslat: R.W Seton-Watson *Racial Problems in Hungary* című könyve

Aligha vitatható, hogy a dualizmus korában a magyarok és a nemzeti kisebbségek viszonya fokozatosan rosszabbodott, a megegyezési, kiegyezési kísérletek csupán néhány személyre és írásaikra korlátozódtak. Az 1904-06. évi politikai és alkotmányos válság aláásta a „szabadságszerető”

⁶⁰ A törvényeket szélesebb összefüggésben tárgyalja Szarka 2007. Az 1907:XXVII. számú törvénycikket közli Balogh-Sipos 2002, *i.m.* 186-200, az idézett 19. §: 192.

⁶¹ Katus 1979, *i.m.* 1007.

⁶² Balogh 2002.

és liberális magyarok és Magyarország, mint az Osztrák-Magyar Monarchia stabilizáló tényezője képét, és ráirányította a figyelmet a magyarok és a nem-magyar kisebbségek közötti erősödő feszültségre, ellentétre. Az Európában egymással szemben kialakult két szövetségi rendszer, a germán-szláv ellentét nemzetközivé tette a Monarchia, és ezen belül a Magyar Királyság belső problémáit.⁶³

Robert William Seton-Watson (1879–1951) publicista és történész, 1920 után egyetemi tanár, magyar kortársainak többsége szemében a magyar politika elfogult bírálója, a Monarchia egyik sírásója.⁶⁴ Skót presbiteriánus családi háttéréből és liberális felfogásából fakadóan a demokratikus szabadságjogok lelkes tisztelete, a szigorú erkölcsi elveket valló hit és minden politikai és társadalmi igazságtalansággal szembeni fölháborodás jellemezte. 1905 novemberében, a magyarországi politikai válság kellős közepén, a Tisza István Szabadelvű Pártját legyőző koalíció lelkes híveként érkezett Bécsbe. 1906. május elején egy sereg ajánlólevéllel felvértezve utazott Budapestre. Az Apponyi mellett Kossuth Ferencsel, Esterházy Sándorral, Láng Lajossal és Rákosi Jenővel folytatott beszélgetések ébresztették fel benne az első kételyeket, amelyeket azután tovább erősítettek az erdélyi körútján a nagyszebeni szászoktól és a román politikus-újságíró gárdától hallottak. A bécsi parlamenti könyvtárba visszaérkezve már nem fogadta hitetlenkedve a bécsi szociáldemokratáknak a magyarok sovinizmusáról mondott szavait. 1907 márciusát Észak-Magyarországon töltötte, főként a szlovákok helyzetének a tanulmányozásával. Benyomásait egy magánlevélben így foglalta össze: *„Magyarország egész politikai élete korruprt és rothadt, és a magyar hegemonia épülete lassan, de biztosan összeomlóban van.”*⁶⁵

A brit sajtóban megjelent első, jóindulatú hangon bíráló újságcikkeit a magyar sajtó sértő szavakkal utasította el. Vita helyett a szerzőt támadták, a magyarelles bécsi körök fizetett ügynökének beállítva. Az ezen érthetően fölháborodott fiatal „igazságkereső” utazásai és beszélgetései

⁶³ Jeszenszky 2020. Vö. Dolmányos 1976.

⁶⁴ Magyar vonatkozású működését a fenti könyv részletesen tárgyalja. Összefoglaló értékelése Jeszenszky 1982, *i.m.* 26–28; Glatz 1989, *i.m.* 207–210, valamint Jeszenszky 1987, *i.m.* 20–21.

⁶⁵ Jeszenszky 2020, *i.m.* 269.

alapján írta meg 1908-ban megjelent *Racial Problems in Hungary* (Nemzetiségi problémák Magyarországon) című könyvét. Ez a magyar nemzetiségi politika részben jogos, de sok esetben elfogult és túlzó bírálata. Kiinduló pontja volt, hogy tarthatatlan az a magyar álláspont, amely nem ismeri el a nemzeti kisebbségek államalkotó voltát, és ami nemzeti érzésük minden megnyilvánulásában államellenes tendenciát, szeparatizmust lát. A törvények, a statisztikai adatok, főként pedig több száz konkrét eset felsorakoztatásával arra a megállapításra jutott, hogy „a nem magyar nemzetiségek a civilizált Európában példa nélkül álló elnyomó politika áldozatai.”⁶⁶ (Nem tudta volna, hogy Oroszországtól a Német Birodalomig a magyarországinál jóval súlyosabb volt a nemzeti kisebbségek helyzete?) A vádpontok hitelességét a későbbi magyar történetírás is sok esetben igazolta, és már csak azért is hihetünk a szerzőnek, mert az általa bírált jelenségek túlságosan ismerősek az I. világháború után a magyar nemzeti kisebbségekkel szemben – általában jóval súlyosabb formában – követett politikából. Seton-Watson ekkor még elutasított minden szeparatista törekvést, a Habsburg Monarchia belső átalakulásával remélte biztosítani a soknemzetiségű birodalom jövőjét. Magyarország problémáinak megoldását az általános választójog bevezetésétől, a kisebbségi törvény betartásáról és kiterjesztésétől, a kulturális autonómia bevezetésétől várta. A korabeli angol sajtó többsége hitelt adott a „meggyőző vádirat”-nak nevezett állításoknak, és ez a könyv még ma is alapmunkának számít a közép-európai nemzeti problémákkal foglalkozók számára. Seton-Watson további cikkei és könyvei hatására a brit közvéleményben megrendült a szabadságszerető, liberális és alkotmányos Magyarország addig uralkodó képe.

Bírálata, a „vádirat” végén Seton-Watson tíz oldalon keresztül taglalta a magyarországi nemzetiségi kérdés általa javasolt megoldási lehetőségeit. Meggyőzően cáfolta, hogy az összlakosság magyar fele képes lenne nyelvben és tudatban asszimilálni a szláv, a germán és a román nemzetiséget, akiknek ráadásul milliós nagyságrendben vannak nyelvrokonaik a magyar határokon túl. A szeparatizmust, a kisebbségek óhaját, hogy csatlakozzanak a szomszédos országokhoz, amivel magyar

⁶⁶ Uo. 307.

résről gyakran vádolják őket, kulturális és politikai szempontok alapján csupán néhány fantaszta jámbor óhajának nevezte, hiszen reális lehetőséggé csak egy általános európai háború és a Monarchia fölbomlása esetén válhatna, márpedig ezt senki sem kívánja, írta.

Az egész Monarchia föderális alapon történő átalakítása, konkrétan Aurel Popovici tizenöt egységből álló Nagy-Ausztria terve ellen azt hozta föl, hogy alkotmányos úton nem valósítható meg a sok ellenérdekelt miatt. Viszont nagyon jónak találta Karl Renner kulturális autonómia-elképzelését, vagyis – Kossuthoz hasonlóan – a vallásfelekezetekhez hasonló korporatív megoldást, amely nemzeti ügyekben leválasztaná az igazgatást az állami adminisztrációtól. Ez Ausztriában megvalósítható, Magyarországon viszont erős ellenállásba ütközne, állapította meg. Az egyes népfajok által lakott területek autonómiáját, tartományi parlamentekkel, túlhaladott koncepciónak tartotta, de nem utalt arra, hogy ez ellen reális érv a lakosság kevert jellege.

Bármelyik megoldáshoz előfeltételnek látta a következő reformokat: a választójog jelentős kiterjesztése, titkos szavazással. A választókerületek tükrözzék a lakosság etnikai összetételét és számát. Számolják föl a választásokat kísérő korrupciót. A megyék területe tükrözze az etnikai választóvonalakat. A közigazgatást demokratizálni kell a helyi nyelvet ismerő hivatalnokok alkalmazásával. Az egyes egységekben a tárgyalás és a jegyzőkönyv nyelve a magyar, de ahol a lakosság egy harmada igényli, az ő nyelvén is publikálni kell, a vitákban pedig mindenki anyanyelvén szólalhat fel. Legyen az egyes nemzetiségeknek önálló oktatási rendszere, ahogy ez Skóciában működik, anélkül, hogy területi autonómiát, Home Rule-t vezetnének be. Korlátlan legyen a gyülekezési és egyesülési jog. A szlovák Maticának vissza kell szolgáltatni épületét és vagyonát. Legyen teljesen szabad a sajtó, a nemzetiségek és a szocialisták elleni politikai pereket meg kell szüntetni. A „nemzetiség elleni izgatás” büntétel megszüntetése vagy vonatkozzon minden nemzetiségre. A szlovák nyelv használatának követelése ne minősüljön pánszláv agitációnak. Az 1868: XLIV. tc. 17. bekezdése alapján elemi és középiskolákat kell felállítani valamennyi nemzetiség számára. A kisebbségek nyelve is jelenjen meg az állami hirdetményeken, valamint a vasútállomásokon és a postahivatalokban. Valamennyi

parlamenti képviselő élvezzen teljes immunitást, a hazaárulás esetét kivéve. Szigorú intézkedések szükségesek a csendőrség provokatív viselkedés ellen, kívánatos, hogy a löfegyvert váltsa föl a pálca. Világosan különböztessék meg minden hivatalos dokumentumban és közleményben a „magyarországi” (Hungarian) és a „magyar” jelzőt, azaz a politikai nemzetet különböztessék meg a magyar etnikumtól.

Bármennyire élesen is bírálta Seton-Watson könyve a magyar nemzetiségi politikát, mégis a területi integritás alapján állt. Hangsúlyozta, hogy javaslatai nem érintik Szent István koronájának a szuverenitását vagy Magyarország területi egységét, területi autonómiát is csak Horvátország számára kívánt. A magyar nyelv státusa sem változna, hiszen a magyar maradna az állam, a kormány, a parlamenti viták és a felsőbbírászkodás hivatalos nyelve. Magyar maradna a két egyetem nyelve és a magyar kötelező tantárgy lenne valamennyi középiskolában. Kifejezetten elvetette és elítélte „a pánszláv és dákoromán ábrándokat.” Ezzel lényegében a „mérsékelt” kívánságok, a törvényes és jogos igények kielégítését javasolta, mindazt, ami az 1868-as nemzeti törvény betűjéből vagy szelleméből következett. A szükséges választójogi, közigazgatási és szemléleti változásokat a kormányon lévő koalíciótól nem várta, de bízott benne, hogy a választójog megreformálását követően összeülő népparlament fogékony lesz az új gondolatokra. Vallotta Magyarország politikai egységének szükségességét (ezért is ajánlotta könyvét „A Hungar nemzetnek” – így, magyarul). Ekkoriban még a dualizmus rendszerét is megőrizhetőnek tartotta úgy, hogy a magyarok *primi inter pares* maradnak egy megreformált országban.

Volt-e azonban bármi realitása, hogy egy történésznek készülő fiatal skót megfigyelő részletes javaslatai alapján – vagy bármi más kezdeményezés révén – még a világháború kitörése előtt létrejöhessen valamilyen megegyezés, kiegyezés a magyar politikai osztály és a nemzetiségek képviselői, értelmisége között? Ha valamikor, akkor 1906 áprilisában lehetett volna, ha a „nemzeti koalíció” nem adja föl katonai követeléseit a kormányra lépés érdekében (és megígérve az általános választójogot, amit azután nem tartott be), és királyi akarrattal oktrojálták volna az általános választójogot, ahogy azt a parlamenten kívüli

Fejérváry-Kristóffy-kormány javasolta,⁶⁷ akkor ilyen, vagy hasonló javaslatokat egy új parlament és kormány talán megfontolt volna.

A „vándorló skót” részletes javaslati egy új nemzetiségi törvény, a nemzetiségekkel megvalósítandó valódi kiegyezés alapjait vázolták föl. Túlzásaitól, alig leplezett elfogultságától és néhány téves állításától, valamint a szlovák probléma túlhangsúlyozásától eltekintve koncepciója nem állt távol a radikális reformokat sürgető magyar értelmiségiek és szociáldemokraták programjától. Ez vitathatatlan a *Huszádik Század* folyóirat körének, mindenekelőtt Jászi Oszkárnak újságcikkei, majd a nemzetiségi kérdésről 1912-ben megjelent nagy könyve alapján. Kapcsolatuk első levelében Jászi a magyar sajtóban erősen támadott könyvről írta

„Még nem ismerem pontosan a nemzetiségek kérdésével kapcsolatos elgondolásait és nézeteit, de az a néhány részlet, amelyet olvastam, azt a benyomást keltette bennem, hogy Ön helyesen találta meg minden társadalmi betegségünk fő okát: a feudalizmust, azaz a klerikalizmussal szövetkezett nagybirtokot. Önt éppen ezért nagyrabecsült bajtársunknak tekintjük a modern Magyarországért vívott küzdelmünkben, s reméljük, hogy megvásárolt vagy fanatikus rágalmazói nem fogják megtörni az ön nemes harci bátorságát.”⁶⁸

A könyvről írott részletes ismertetésében megvédte a magyar sajtóban „írói becsületében megtámadott” szerzőt, kimutatta, hogy munkája az egyik legfontosabb magyarországi probléma „mély, alapos és teljes feltárása”, vádjai „a nyugati kultúrember erkölcsi felháborodását tükrözik viszsza, melyet a jogrend Potemkin falva mögött rejtőző erőszakos osztályuralom váltott ki az angol parlamentarizmus és szabad megyei self-government levegőjén felnőtt publicistában”. Rámutatott, hogy a „pánszláv agitátor” belső reformra tett javaslati Deák és Eötvös liberális szellemében fogantak,

⁶⁷ Kristóffy 1927, i.m. VI. A választójogi harc, 237-302. VII. Az ellenállás bukása és a paktum, 303-382.

⁶⁸ Jászi Oszkár levele R.W. Seton-Watsonnak, 1909. március 12. In: Jeszenszky 1979, i.m. 760.

s szöges ellentétben állnak „az osztrák teoretikusok és osztrák nemzetiségi írók javaslataival”.⁶⁹

Jászi 1912-es könyvének VII. része, „A magyarországi nemzeti kérdés mai állapota” és VIII. része, „A nemzeti kérdés megoldása és egyéb következmények”⁷⁰ párhuzamba állítható Seton-Watson könyvének tartalmával és megoldási javaslataival. Egyetértett a francia szlavista Louis Eisenmann véleményével, miszerint az 1868-as törvény alkalmas volt Deák és Eötvös álmának megvalósítására, elmagyarosítás nélkül tenni a magyar állam lojális polgáraivá a nemzetiségeket. *„És miért ne vehetné fel a magyar polgári demokrácia újra és nagyobb sikerrel azt a munkát, melyet a magyar rendiségnek egy kis liberális frakciója annyi nemes lelkesedéssel, de – a polgári erők akkori gyöngesége folytán – erőtlenül kezdett el?”*⁷¹ Jászi könyvét nem csupán méltatja, de hibáira és tévedéseire is rámutatott életrajzírója, Litván György, a könyv 1986-os kiadásához írt bevezetőjében.⁷²

A XX. század elejére a hazai nemzeti kisebbségek gazdasági ereje és politikai öntudata megerősödött. Pártjaik aktivizálódtak és radikalizálódtak, az 1906. évi parlamenti választásokon 24 képviselőjük jutott be az országgyűlésbe, akik megalakították nemzetiségi klubjukat, és közülük 23-an írták alá még ugyancsak a választások évében az uralkodónak előterjesztett nemzetiségi feliratukat. Az 1906-ban az uralkodóval szemben végül követeléseikről lemondó „nemzeti koalíció” javítás helyett csak tovább mélyítette a magyarok és a nemzetiségek közötti szakadékot.

Az 1913 júniusában újra kormányra került Tisza István elődei – és saját korábbi – nemzetiségi politikájától eltérően, de megőrizve a magyar állam „nemzeti egységéről” vallott felfogását, próbált mindennekelőtt Horvátországhoz és a magyarországi román nemzetiség képviselőihez közeledni. Az 1913. október végén folytatott tárgyalásokon a Román Nemzeti Párt képviselői többek között 50 román többségű választókerület kijelölését és több minisztériumban román államtitkárok

⁶⁹ Uo. 753.

⁷⁰ Jászi 1912, i.m. 436-534.

⁷¹ Uo. 519-520.

⁷² Jászi 1986, i.m. 9-59. Vö. Fischer 1978.

alkalmazását kérték. A miniszterelnök azonban csak az egyházpolitika, valamint az iskolai oktatás terén mutatkozott készsnek engedményeket tenni. Engedélyezte viszont a román nemzeti színeknek a magyarral együtt való megjelenítését. 1914 februárjában a kétoldalú tárgyalások eredménytelenül fejeződtek be.⁷³ Ennek fő oka azonban nem a magyar miniszterelnök makacssága volt, hanem a trónörökös, Ferenc Ferdnánd személye. Ő – régi Habsburg hagyományt fölelevenítve – a magyarországi nemzetiségekre támaszkodva akarta megtörni a kettős monarchiában szerinte érvényesülő túlzott magyar befolyást, mindenek előtt Tisza hatalmát, de terveiben inkább az egykori *Gesammtmonarchie* koncepciója köszönt vissza, semmint egy valódi föderális szerkezet.

Jászi 1918 tavaszán, tehát amikor a világháború kimenetele még kétséges volt, írta meg, de csak a vég pillanatában, októberben publikálta az Osztrák-Magyar Monarchia alapvető átalakításának, Közép-Európa föderációvá alakításának a tervezetét, *A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok* címen. Néhány nap alatt elkelt, és második kiadásban a cím már *Magyarország jövője és a Dunai Egyesült Államok*-ra változtatva jelent meg. Magyarországot nem föderalizálva, hanem decentralizálva és minden nemzetiségnek a legszélesebb nyelvi és kulturális jogokat biztosítva, a magyar hegemoniát ezzel föladvá, de a történelmi terület gazdasági és földrajzi egységét megőrizve vitte volna be az államalakulatba. Milan Hodžának, az 1905-ben megválasztott Országgyűlés képviselőjének tett ajánlata 15 szlovák többségű megye, egy „Tót Impérium” teljes körű autonómiája volt, Magyarország határain belül. Egy évvel korábban, az antant 1918. tavaszi-nyári döntései előtt, a háború eldöntetlen állapotában, ez még elfogadható tárgyalási alap lett volna a Ferenc Ferdinándra számítani már nem tudó nemzetiségek számára. Méltányos és megszívlelendő javaslatok voltak. Jászinál hitelesebb, alkalmasabb személyt nem lehetett volna találni egy méltányos kisebbségpolitikai fordulat végrehajtására, de ennek szükségességét még a magyar közhangulat is csak a világháború legvégén, az összeomlás pillanatában értette

⁷³ Szász 1986, i.m. 1678-1687.

meg, pontosabban a területi integritás megőrzése egyetlen eszközeként belátta.

Az elveszített háborút követő őszi rózsás forradalomban, 1918 novemberében Károlyi Mihály kormányában a nemzetiségi problémák előszámú szakértője, Jászi Oszkár lett „a nemzeti kisebbségek egyenjogúsításának tárca nélküli minisztere.” Az országot 14 kantonra átalakító „Keleti Svájc” tervszövege azonban már nem kellett a román, szlovák és szerb kisebbség hangadó politikusainak, őket a világháború győztésévé válás és a minél nagyobb területre kiterjedő nemzeti állam létrehozása fűtötte. Így papíron maradt a rutén és a szlovák autonóm terület létrehozó néptörvény.⁷⁴ A csehszlovák, román és szerb területi igények nem álltak meg az akkor még létező és meghúzható etnikai határnál, annál jóval többet, vegyes lakosságú és színmagyar területekre jelentették be igényüket, ami jórészt teljesült is. A történelem – legalábbis mivel én – sajnos Jászi vitapartnerét, Réz Mihály kolozsvári professzort, Tisza István szilárd híve figyelmeztetését igazolta: „előbb a szabadság [követelése], azután az uralom.”⁷⁵

Konklúzió

Magyarország hozta meg Európa első, a nemzeti kisebbségek számára fontos nyelvi jogokat biztosító törvényét. Az 1868. XXXIV. tc. „még ebben a kompromisszumos formájában is kiemelkedő alkotása a magyar és a kelet-közép-európai liberalizmusnak. Bár sem területi önkormányzatot, sem kollektív nemzeti politikai jogokat nem adott, az egyes állampolgárok minden közéleti fórum előtti szabad nyelvhasználatának, a nemzetiségek iskolaalapítási és egyesülési jogainak kodifikálásával még a 20. század végén is sok tekintetben a követendő minták egyike lehet a térség megoldatlan nemzetiségi problémáinak rendezésekor.”⁷⁶

⁷⁴ Uo. 1701-1718. Litván 2003, *i.m.* 131-163. Vö. Szarka 2008. A „néptörvények” szövegére Balogh-Sipos 2002, *i.m.* 216-223.

⁷⁵ Réz 1918.

⁷⁶ Katus 1993, *i.m.* 125.

A 20. század elején mind Magyarországon, mind külföldön szület-
tek megoldási, kiegyezési javaslatok a magyarok és a történelmi ország
nemzetiségei közötti viszony mindenkit kielégítő, méltányos rendezé-
sére, de a politika ezeket nem vette figyelembe, a bírálatokra pedig éles
elutasítással válaszolt. A külföldi kritika fogadtatása mindig fokmérője
a közvélemény érettségének. Az egészséges, nem traumatizált társadal-
mak, mint a legtöbb nyugati, nemcsak a dicséretet vagy a korrekt hangú
bírálatot fogadják el, de a hamisnak ítélt véleményekre sem reagálnak
túlzott indulattal, pánikszerűen. Inkább eredetét, valóságtartalmát ku-
tatják, a kifejezett ellenszenvet pedig szinte kihívásnak, inspirációnak
tekintik. A fölháborodás, a harag, a teljes visszautasítás, az ellenvadás-
kodás a nemzeti tudat zavarának, gyakran a nem tiszta lelkiismeretnek
a jele. A veszélyeztetettség érzetét hangos magabiztossággal és mások
lenézésével kompenzáló nemzettudat a belső bírálatot hazaárulásnak,
a külföldit pedig ellenséges cselekménynek fogja föl, kimerítve ezzel a
politikai hisztéria Bibó István által érzékletesen leírt fogalmát.⁷⁷

Félrevezető és leegyszerűsítő lenne a Monarchia és vele együtt a
történelmi Magyarország pusztulását annak tudni be, hogy a magyar
sajtó és közvélemény a magyar belpolitikát kezdetben óvatosan bíráló
külföldi szerzők éles támadásával azokat szenvedélyes magyar-elle-
nessé tette, akik azután írásaikkal, majd a világháború alatti propa-
gandájukkal előkészítették a trianoni igazságtalanságot. De a nyugati
magyarság-kép megváltozása nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az
ellenséggé vált Magyarország fölött a háború végén korábbi brit és
francia barátai is könnyű lelkiismerettel mondták ki az ítéletet: bűnös
nemzet, földarabolthatik. Abban pedig személyesen is nagy volt Seton-
Watson és újságíró barátja, Wickham Steed⁷⁸ szerepe és felelőssége,
hogy hová csapott le a bárd, hol húzták meg Trianonban a határokat.⁷⁹

Seton-Watson kortársa, Esmé Howard budapesti brit főkonzul 1910.
évi jelentésében ugyan"valószínűleg megalapozottnak" ismerte el az

⁷⁷ Bibó 1960, *i.m.* 143.

⁷⁸ Henry Wickham Steed (1871-1956) a londoni Times napilap Ausztria-magyaror-
szági tudósítója volt 1902 és 1913 között, a világháború alatt a lap külpolitikai rovatá-
nak vezetője, majd 1918-ban főszerkesztője volt.

⁷⁹ Ennek iskolapéldája Jeszenszky 2004, *i.m.* 123-138, és Jeszenszky 2005, *i.m.* 6-7.

elfogulatlannak nem mondható skót „igazságkereső” legtöbb vádját, de rámutatott arra, hogy a magyarok, a nemzetiségek és <Bécs> hármas viszonyával foglalkozó külföldiek „általában magukévá teszik az általuk támogatott oldal előítéleteit.” Seton-Watsonnal ellentétben Howard képes volt fölülemelkedni ezeken az előítéleteken, szerinte az igazság Seton-Watsonnak a szlovák irodalom és művészet iránti túláradó lelkesedése és a legtöbb magyarra jellemző türelmetlenség a kisebbségek lenézése között van.

„Senki sem vonhatja kétségbe, hogy a magyarok részéről ostobaság, hogy a magyarosítás túllép minden határon. Európában az egyik legkisebb nemzet, körül vannak véve ellenségekkel, akik alig várják, hogy rájuk támadhassanak. (...) Ma is érvényes a megfontolás, amiért Ausztria támogatását keresték, mert önmagukban túlságosan gyöngék. Mégis azt hiszik, hogy büntetlenül állhatnak szemben egyszerre Ausztriával, a szlávokkal és a románokkal. Igaz, hogy a legutóbbi időkben határozottan csökkentek a politikai perek és a jelenlegi kormány minden, az előző kormány által indított ilyen pert felfüggesztett, de a politika és a cél nem változott.” *A magyarok kétségtelenül szeretik a szabadságot, készek érte komoly áldozatokat is hozni, „de mint sok más szabadságszerető nép, amikor mások szabadságáról van szó, és az némileg csökkentené saját tekintélyüket és hatalmukat, már nem akarnak róla hallani”, s szabadságot követelő nem magyar honfitársaikat hűtlennek tekintik.* „Úgy érzem azonban, hogy nem vethetek rájuk követ, hiszen ugyanarra törekednek, mint a világ annyi nemzete: saját nemzetük biztonságát a lehető legszilárdabb alapra helyezni és a nemzet nagyságát növelni. Csupán remélhetjük, hogy jön majd egy kor, új nemzeti célokkal, amikor többre fogják becsülni mások szabadságának a tiszteletben tartását, mint fegyverrel birodalmat alapítani. (...) Amikor eljön ez az idő, Magyarország problémája megoldódik.”⁸⁰

⁸⁰ Public Record Office (London, Kew), Foreign Office (FO) 371/1046/6040, Howard 1910. évi jelentése, 1911. január 12., 33–34, 47–54.

Vannak-e érvényes, ma is felhasználható tanulságai az elvetélt kiegyezések történetének? A mából, de akárcsak Trianonból nézve, kézenfekvő, hogy volt esély, lehetőség a magyarországi nemzetiségi kérdés működő kompromisszumot, kiegyezést, jobb eredményt kínáló kezelésére, más döntésekre. Egyes egyének meg is hozták ezeket, azaz próbálták a gyakorlatban megvalósítani utólag (is) helyesnek bizonyult szándékaikat, de a közeg, az akkori magyar társadalom ezt nem tette lehetővé. Pontosabban a szabadságharc elvesztéséből a nemzet kitűnőségei levonták a tanulságot, megtették a jó javaslatokat, de egy más, akkor többet ígérő út hívei ezeket nem, vagy csak részlegesen valósították meg, utódaik pedig elrontották mindazt, ami még menthető volt. Az egyének felelőssége mögött ott van a kor, a társadalom felelőssége, az irreális, illetve felelőtlen és önző irányzatok, a rossz ügyeket népszerűsítő sajtó. Összességében megállapítható, hogy az elmúlt közel kétszáz évben többször is a nemzet kezében volt a jövő, a jobb út választásának a lehetősége, el is indult a helyes irányba, azután letért róla, utat tévesztett. Ady eltévedt lovasát „a régi, tompa nóta”, a „hajdani eszelősök” vitték bele a sűrű bozótba, hogy ott azután a téli mesék rémei kielevenedjenek. Ki lehet-e azonban még jutni a bozótból, az ingoványból, ahová egy nemzetet választói belevezették? Katus László tanácsa egyben válasz erre.⁸¹

Irodalomjegyzék

- Balogh Sándor – Sipos Levente (szerk.): A magyar állam és a nemzetiségek – A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai. Budapest: Napvilág. 1993.
- Balogh Sándor: A nemzetiségi politika másfél évszázada a jogszabályok tükrében. In: Balogh Sándor (szerk.) *A magyar állam és a nemzetiségek: A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai, 1848-1993*. Budapest: Napvilág. 2002.
- Beér János (szerk.): *Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1954

⁸¹ Katus 2001.

- Bibó István: A keleteurópai kisállamok nyomorúsága. In: Szabó Zoltán (szerk.): *A harmadik út*. London. 1960.
- Borsi-Kálmán Béla: *Együtt vagy külön utakon: a Kossuth-emigráció és a román nemzeti mozgalom kapcsolatának történetéhez*. Budapest: Magvető. 1984.
- Demmel József: A túróci és a zólyomi modell. In: *Napunk Bookazine*, 2025/3. 178-183.
- Dolmányos István: *A koalíció az 1905-1906. évi kormányzati válság idején*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1976.
- Fischer, Holger: *Oszkár Jászi und Mihály Károlyi: ein Beitrag zur Nationalitätenpolitik der bürgerlich-demokratischen Opposition in Ungarn von 1900 bis 1918 und ihre Verwirklichung in der bürgerlich-demokratischen Regierung von 1918 bis 1919*. München: Ungarisches Institut, Trofenik. 1978.
- Glatz Ferenc: *Magyarok a Kárpát-medencében*. Budapest: Pallas. 1989
- Griffith, Arthur: *The Resurrection of Hungary: a Parallel for Ireland*. Dublin: James Duffy & Co, 1905.
- Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest: Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1912.
- Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Válogatás*. Budapest: Gondolat. 1986.
- Jeszenszky Géza: Jászi Oszkár és R.W. Seton-Watson levelezése az első világháború előtti években. In: *Századok* 111 (1977/4), 749-774.
- Jeszenszky Géza: A 'Vándorló Skót' és Magyarország. In: *História* 4 (1982/4-5), 26-28.
- Jeszenszky Géza: Seton-Watson és a 'magyarellenesség'. In: *História* 9 (1987/1), 20-21.
- Jeszenszky Géza: A historizálás hasznossága (Arthur Griffith: Magyarország feltámadása). In: *Kortárs*, 47 (2003/5).
- Jeszenszky Géza: The British Role in Assigning Csallóköz (Zitny Ostrov, Grosse Schütt) to Czechoslovakia. In: László Péter and Martyn Rady (eds.): *British-Hungarian Relations Since 1848*. London: Hungarian Cultural Centre and School of Slavonic and East European Studies University College London. 2004, 123-138.
- Jeszenszky Géza: A Csallóköz elvesztése. Esettanulmány Trianon történetéhez. In: *Rubicon*, 2005/6, 6-7.
- Jeszenszky Géza: *Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894-1918)*. 3. kiad. Budapest: Fekete Sas Kiadó, 2020.
- Kabdebo, Thomas: *Ireland and Hungary. A Study in Parallels with an Arthur Griffith Bibliography*. Dublin: Four Courts Press. 2001.

- Katus László: A nemzetiségi kérdés és Horvátország története. In: Kovács Endre – Katus László (szerk.): *Magyarország története: tíz kötetben: 1848 – 1890. VI. fejezet.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 1979, 1333-1393.
- Katus László: Egy kisebbségi törvény születése. Az 1868. évi nemzetiségi törvény évfordulójára. In: *Regio 4. évf. 4. sz.* 1993, 99-128. Letöltés helye: <http://www.epa.oszk.hu/00000/00036/00016/pdf/07.pdf>, letöltés ideje: 2025.11.18.
- Katus László: A népek közti kiengesztelődés feltétele: a történeti tudat megtisztítása. In: *Új Ember*, LVII. évf. 36.sz. 2001. szeptember 09.
- Kemény G. Gábor: *A magyar nemzetiségi kérdés története. I. rész. A nemzetiségi kérdés a törvények és tervezetek tükrében, 1790–1918.* Budapest: Gergely R. R. T. Kiadó. 1946.
- Kossuth Lajos: *Irataim az emigrációból. II.* Budapest: Athenaeum Társulat. 1881.
- Kováč, Dušan : *Szlovákia története.* Pozsony: Kalligram. 2011.
- Kovács Endre – Katus László (szerk.): *Magyarország története: tíz kötetben: 1848 – 1890.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 1979.
- Kristóffy József: *Magyarország kálváriája. Az összeomlás útja.* Budapest: Wodianer. 1927.
- Litván György: *Jászi Oszkár.* Budapest: Osiris, 2003.
- Miskolczy Ambrus: Erdély a forradalomban és a szabadságharcban (1848-1849). In: Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története III. köt. X. fejezet.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986.
- Pap József: A nemzetiségek képviselője a dualizmus kori magyar parlamentben. In: Bárdi Nándor – Gyurcsik Iván (szerk.): *Nemzetiségi parlamenti képviselet. Nemzetiségi képviselet Magyarországon és az utódállamok parlamentjeiben (1869–1918 / 1920–1990).* Budapest: Országház Könyvkiadó. 2022a.
- Pap József: „Két korszak határán. Az 1861-es országgyűlés története.” Az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem tudományos közleményei (Új sorozat 49. köt.). Tanulmányok a történelemtudomány köréből. In: *Acta Universitatis de Carolo Eszterházy Nominatae. Sectio Historiae. Tom. XLIX.* Eger, 2022b.
- Réz Mihály: A nemzetiségi kérdés a politikai tudomány szempontjából. In: *Huszádik Század*, 1918. 2. sz. 96-111.
- Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választútján (1860-1861).* Budapest: Akadémiai Kiadó. 1967.
- Szarka László: Elmaradt kiegyezések. (1848, 1867 és 1918 hatása a magyar-szlovák viszony alakulására). In: *Irodalmi Szemle*, 5. évf. 11.sz. 1991.
- Szarka László: Modernizáció és magyarosítás. *Korunk*, 3. folyam, 18. évf. 12. sz. (2007. december)

Szarka László: A helvét modell alternatívája és kudarca 1918 őszén. In: *Kisebbségkutatás*, 17. évf. 2. sz. 2008.

Szarka László: Elmaradt nemzetiségi kiegyezés(ek). In: *Magyar Tudomány*, 178(12). 2017, 1564–1577. DOI: 10.1556/2065.178.2017.12.7.

Szász Zoltán. Az utolsó dualista kísérlet: Tisza István román tárgyalásai. In: Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története III. köt. X. fejezet*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986.

Szekfű Gyula: *Magyar Történet. A tizenkilencedik és huszadik század*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1934.

Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest: Maecenas. 1989.

Thim József: *A magyarországi 1848-49-iki szerb fölkelés története. III. Iratok*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat. 1940.